

Çyragpaýadan çarpaýa

Category: Kitapcy, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Çyragpaýadan çarpaýa

Söz manysyn biler bolsaň...

► ÇYRAGPAÝADAN ÇARPAÝA

Türkmen dilinde çar sözi bar. Gelip çykyşy boýunça ol pars dilindäki "dört" manyly "çar" (çahar) sözüne degişlidir. Aslynda onuň "dört" manysy bolsa-da, biziň günlerimizde dört sözünüň ornuna, nega-da bolaymasa, ulanylmaýar.

Türkmen dilinde çar sözünüň giň ýaýran ýeri klassyk şahyrlarymyzyň eserleri we halk döredijiliginiň nusgalarydyr. Şonuň üçin bolsa gerek, çar bilen utgaşyp gelen sözleriň emele getiren düzümleriniň ençemesinde poetizm-şahyranalyk öwüşgini, ýokundysy bar. Türkmen diliniň sözlüklerinde-de çar bilen ýasalan sözleriň bir topary hasaba alnypdyr.

■ Öňi bilen sözlügiň bu söze beren düşündirişine üns bereliň.

"Çar" pars diliniň "çahar" diýen sözünden bolup, türkmen dilinde "tarap, ýan" sözleri bilen "dört" sözünüň dogry manysynda ulanylýar.

Sözlükde bu sözüň gepleşige mahsusdygy hem bellenyär. Hakykatda, çar diňe bir "tarap, ýan" sözleri bilen ýa-da diňe bir gepleşigiň çäginde däl, eýsem onuň ulanyş çygry aýdylanlardan has giňdir.

■ Gowusy, düzüminde çar bolan käbir sözleriň geçen ýoluna, ulanylyşyna, aýratynlyklaryna seredeliň.

Köp maşgalalarda dördünji oglunyň adyna "Çary" sözünü ýantap dakýarlar. Bu ýagdaýda özüniň "dört" manysyndan uzaklaşanok. Çäryék ýa-da çeyrek (dörtten bir), çaryýar, çarşenbe, çargat (aýallaryň başa atynýan uly ýüň ýaglygy) ýaly sözlerde-de ol ullakan özgerişe sezewar bolmandyr, emma käbir sözde öňki

manylaryndan daşlaşandygy äşgär bolýar. Mysal üçin, gadymy Ysphyhan şäherindäki (häzirki Eýranyň topragynda) ir wagtlardan bäri meşhur bolan we Çarbag atlandyrylan çynarly alleýa soňra köp ýerde uly-uly baglaryň "Çarbag" atlandyrylmagyna sebäp bolupdyr. Çarbag türkmen halk döredijiliginiň nusgalarynda-da köp gaýtalanýar. Türkmen dilinde çarbag "gezelenç, seýil edilýän ýer, park" (seýilgäh) ýaly manylara eýe. Türkmen dialektleriniň käbirinde çarbagyň "howly", "haýat" kimin manylary-da bar.

Çarşak aslynda "çar" we "şah" sözlerinden düzülip, dört dişli guraly aňladypdyr. Indi gural sekiz dişli-de bolsa, öňki çarşaklygyna galdy. "Äpişgäniň, gapynyň we ş.m. daşyndaky dörtburç gurşawy, söýe" manyly çarçuwa sözünde sonky bölek "çuwa" aslunda "agajy" aňladypdyr.

Ösüşiniň gyzykly we çylşyrymly, aýlawly ýoluny sözlüklerde hasaba alynmadyk, emma halkyň dilinde giň ýaýran "çertek" sözi başdan geçiripdir. Çerteginiň ýasalyşy, gurluşyk materiallary dürli ýerlerde tapawutly bolşy ýaly, haýsy maksat üçin niýetlenişi hem meňzeş däl: ol, esasan, dört sany agaç dikilip, üsti we käýerlerde taraplary basyrylýan telär, çatmadyr. Çertek aw etmek üçin buky, ýelden-günden, ýagyşdan-ýagmyrdan penalanar ýaly kölege-ykyşak ýer bolup hyzmat edýär. Çertek örän sadaja "gurluşyk" bolup, köp wagt ýa-da material talap etmeýär.

Çerteginiň aslyny yzarlasaň, pars dilindäki "çartag"[k] sözüne barýar. Çar "dört" we "tag"[k] "üsti gümmezli çar tarapy açyk "gurluşygy" aňladýar. Adyndan çen tutsaň, onda bu "gurluşyk" ilki-başda dört gümmezli bolupdyr. Şeýle "gurluşyklar" belli şahsyýetleriň guburynyň üstünde-de salnypdyr.

Çartag[k] sözüniň ikinji böleginiň "tag" gelip çykyşy hakynda pikirler birmeňzeş däl. Köp ylmy derňewlerde onuň arap diline degişlidigi nygtalýan bolsa, pars dilindäki işlerde "tag" sözüniň parsyňkydygyny we şondan hem arap diline aralaşandygy tassyklanýar. Tag sözüniň gelip çykyşy hakynda biziň öz pikirimiz bar. Bu sözüň gadymy döwürlerde türkmen dilinde döräp kämilleşendigini (häzirki "dag" irki wagtlarda "tag" şeklinde bolupdyr), soňra pars we arap dillerine

aralaşandygyny ençem fakt bilen delillendiripdik. Onuň subutnamasy hökmünde-de tahýa we tekje sözlerini görkezipdik (Seret: "Tekje we tahýa bir kökdenmi?" / "Türkmen dili we edebiýaty" žurnaly, 1994, N"4).*

Çartagyň gurluşynyň we görnüşiniň sadalygy onuň bir topar halklaryň diline ýaýramagyna, manylarynyň üýtgemegine getiripdir. Çartak ady gündogar halklarynyň ýaşan territoriýalaryndaky daglyk ýerleriň iň belentliklerinde-de gabat gelýär. "Görogly" eposyndaky Çardagly Çandybili hem şunuň bilen deňeşdirmek mümkin ~ Çartag ~ Çardag.

Söwda ýerlerinde agaç jaýlaryň, ammarlaryň çartak atlandyrylyşy ir wagtlarda peýda bolupdyr. Şulary nazara alsaň, onda wagtyň geçmegi bilen teläriň, balkonyň, jaýlaryň üstüniň (ýokarsynyň) çartag atlandyrylmagy kanunalaýyk ýagdaýdyr. Çartag irki döwürlerde türki dilleriň üsti bilen slawýan dillerine-de aralaşyp, otag, jaý ýaly manylara eýe bolupdyr (çertog). Rus dilindäki häzirki "чердак" bolsa, jaýyň ýokarsyny (üçegi) aňladýar. Häzirki zaman türkmen dilinde gadymy çartak iki görnüşde duş gelýär:

1. çertek, 2. çerdak (rus dilinden geçen).

Çar türkmen dilindäki "çarwa" we ondan ýasalan "çarwadar" sözlerinde-de bar. Bularda soňky bölek "wa" aslynda "aýak" manyly "pa" görnüşinde bolup, ikisi bilelikde "çarwa ~ dört aýakly at, düýe, eşek, gatyr" kimin yükçi iri haýwanlary aňladypdyr. Pars dilinde çarwadaryň manysy ~ "at, düýe, eşek, gatyr" ýaly iri haýwanlar bilen yük çekýän adam.

Türkmen dilindäki "çarşaw" we "çarpaýa" (galmak) sözlerinde birinji orunda çar sözünüň bolmagyna garamazdan, onuň "dört" manyly çar bilen hiç hili ilteşigi ýokdur: plar diňe fonetiki hadysalaryň netijesinde meňzeşleşen sözlerdir. Pars dilinde "çadorşäb" ýorgan-düşekleri dolamak üçin peýdalanylýan bölek parçany, matany aňladýar. Şol diliň gepleşiginde "çarşäb", "çarşäf" şekilde aýdylyşynyň ýüze çykmagy onuň türkmen dilinde "çarşaw" görnüşinde ornaşmagyna sebäp bolupdyr. Ol türkmen dilinde manysyny-da özgerdipdir: çarşaw ýaglyk ~ aýallaryň başyna atynýan kerpiç-kerpiç nagyşly ýüpek we ş.m. ýaglygy. Dialekt materiallarynda "çarşow" sözi "çarçow"

görnüşinde-de gabat gelyär.

■ Sözümiň ahyrynda ýene-de bir söz ~ sözbaşdaky "çarpaýa" (galmak) hakynda gysgajyk gürrüň edeliň.

Türkmen dilinde pars dilinden geçen iki sany "çarpaýa" bar. Sözlükde onuň birine düşündiriş tapýarys: "dört aýakly agaç krowat". Bu pars dilindäki çar "dört" we paýa "paýa, aýak böleklerinden düzülen", "dört aýakly, dört aýagynyň üstünde duran" manyly çarpaýa sözüne gabat gelyär. "Atyň iki art aýagynyň üstüne galmagy" manyly çarpaýa galmak aňlatmasynyň hem agzalan çarpaýa (dört aýakly krowat) sözünden emele gelendigi dogrusynda sözlük maglumat berýär. Aňlatmanyň manysy bilen (iki art aýagynyň üstüne galmak) çarpaýa sözünüň manysyny (dört aýagynyň üstünde duran) bir "öýjüge" sygdyryp bolmaýar. Aňlatmanyň gelip çykyşyny pars dilindäki "çäragpa" we "çäregpaýe" sözleri aýdyňlaşdyrýar. Bularyň ikisi hem manydaş ~ çyranyň aşagyna goýulýan paýa, aýak. Türkmençä geçirseň, çärag – "çyra" we pa, paýe, ~ "aýak", "paýa". Pars dilinde adamyň birine intizar dikelip durşunyň ýa-da atyň art aýaklarynyň üstüne galyşynyň çyragpa (çyragpaýa) meňzedilişi häli-şindk gabat gelyär. Çyragpa (çyragpaýa) aýdylyşda gysgalyp, türkmen dilinde "çarpaýa" şeklinde özleşdirilipdir. Şeýlelikde, çar sözünüň gatnaşmagynda emele gelen düzümler ösüşiň tapawutly ýollaryny geçip, manylaryny özgertseler-de, olary biri-birine golaýlaşdyrýan semantik baglanyşyk saklanýar eken.

Atageldi ÖWEZOW,
professor.

watan_99

Türkmen dili